

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра археології, етнології та всесвітньої історії

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

«СРСР у 1980–1990 рр.: причини та наслідки розпаду»

«The USSR in 1980-1990: causes and consequences of the collapse»

Виконав: здобувач денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія
Гербали Владислав Вікторович

Керівник к.і.н., доц. Чепіженко В. В. _____

Рецензент к.і.н. Глібіщук М. В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2023 р.

Завідувачка кафедри

(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2023 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

Одеса 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1.Історичний огляд періоду 1980-1990-х рр.	8
1.1. Політична та економічна ситуація в СРСР у 1980-1990-х.	8
1.2. Конфлікти та кризи внутрішньої політики СРСР	14
1.3. Міжнародні відносини СРСР у 1980-1990-х.	16
Розділ 2. Причини розпаду СРСР	19
2.1. Господарська криза в країні	19
2.2. Політичні та соціальні протиріччя	21
2.3. Національно-культурні розбіжності	23
2.4. Втручання з боку Заходу	26
Розділ 3. Наслідки розпаду СРСР	29
3.1. Економічні наслідки: руйнування економіки, зміна власності	29
3.2. Соціальні наслідки: зміна життєвого рівня населення, міграційні процеси ..	32
3.3. Міжнародні наслідки: зміна політичної та геополітичної ситуації у світі ...	35
Висновки	47
Список джерел та літератури	50

ВСТУП

У другій половині ХХ століття в історії світу здійснилася низка подій, які мали далекосяжні наслідки для геополітичного ландшафту. Однією з найважливіших і ключових подій цього періоду є розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Розпад держави, який відбувся у 1991 році, став переломним моментом в історії не тільки для колишніх радянських республік, але й для всього світу. Ця дипломна робота присвячена вивченню причин та наслідків розпаду СРСР у період з 1980 по 1990-ті роки. Цей період визначився великими соціально-політичними та економічними змінами, які суттєво підірвали основи радянського режиму та призвели до його краху. Однією з причин розпаду СРСР було загострення національних конфліктів та вимог національної незалежності з боку окремих радянських республік. Вимушені політичні, економічні та культурні обмеження, що накладав радянський централізований режим, призвели до зростання недовіри та незадоволення національних еліт, а також масових національних рухів, які прагнули до повноцінної самостійності. Іншою важливою причиною розпаду СРСР були економічні проблеми, зокрема глибока криза і падіння радянської економіки. Неспроможність системи планування та відсталість виробничих структур призвели до зменшення економічного потенціалу країни, загострення соціально-економічної нерівності та загрози соціального розладу. На фоні цих причин відбувалися також політичні зміни, зокрема перебудова, яка ініційована Горбачовим. Перебудова, яка орієнтувалася на гласність, демократію та реформи, започаткувала процеси, що вже не могли бути зупинені. Проте, ці політичні реформи призвели до розколу владних структур, зміни в політичній системі та загострення протистоянь між різними політичними групами, що сприяли розпаду. Наукове дослідження причин і наслідків розпаду СРСР у 1980-1990 роках є важливим для розуміння подій, які вплинули на сучасну

геополітичну карту світу. Розуміння цих процесів допоможе краще оцінити минуле та зробити прогнози для майбутнього.

Актуальність цієї дипломної роботи полягає в тому, що розпад СРСР залишається однією з найважливіших історичних подій ХХ століття, що суттєво вплинула на політичну, економічну та соціокультурну ситуацію не тільки на пострадянському просторі, але й у світі в цілому. Дослідження причин та наслідків розпаду СРСР набуває особливої актуальності в контексті сучасної геополітичної динаміки. Перетворення політичної карти світу, зміни в міжнародних відносинах, поява нових незалежних держав та формування нових ідентичностей – усе це безпосередньо пов'язане з процесом розпаду СРСР. Вивчення цих подій допомагає розуміти сучасні геополітичні та соціальні реалії, а також прогнозувати можливі наслідки сучасних подій. Розуміння помилок та недоліків минулого може допомогти формувати більш ефективні політичні, економічні та соціокультурні стратегії. Дане дослідження може бути корисним для студентів, викладачів, дослідників і всіх, хто цікавиться сучасною історією. Вивчення причин та наслідків розпаду СРСР дозволяє глибше пізнати динаміку політичних, соціальних та економічних процесів, що впливають на сучасний світ. Таким чином, актуальність цієї дипломної роботи виражається в її внеску у розуміння важливої історичної події, аналізі сучасної геополітичної ситуації та розвитку наукових знань, які можуть мати практичне застосування у майбутньому.

Мета роботи – проаналізувати причини та наслідки розпаду СРСР у період з 1980 по 1990-ті роки.

Для досягнення цієї мети виконуються наступні завдання:

- вивчити соціально-політичних та економічних змін, що відбулися у СРСР у 1980–1990-х роках;
- проаналізувати період політичної перебудови, впровадження реформ та їх вплив на структуру і функціонування радянського суспільства;

- дослідити національні рухи та вимоги національної незалежності в окремих радянських республіках;
- проаналізувати причини і динаміка національних конфліктів та їх вплив на дестабілізацію радянського союзу;
- надати аналіз економічним проблемам та кризам, що призвели до занепаду радянської економіки;
- виокремити недоліки системи планування, відсталість виробничих структур та їх вплив на соціально-економічну ситуацію в країні;
- систематизувати політичні реформи та визначити їх вплив на політичну систему СРСР;
- проаналізувати зміни в політичних структурах, протистояння між політичними групами та їх вплив на розпад СРСР;
- оцінити наслідки розпаду СРСР для колишніх радянських республік, геополітичного ландшафту та міжнародних відносин;
- дослідити вплив розпаду СРСР на економіку, політику, соціальну сферу та національну самосвідомість країн, що з'явилися на його місці.

Об'єктом дослідження є Союз Радянських Соціалістичних Республік у період з 1980 по 1990-ті роки.

Предметом дослідження даної дипломної роботи є причини та наслідки розпаду СРСР у період з 1980 по 1990-ті роки.

Хронологічні рамки дослідження даної дипломної роботи охоплюють період з 1980 по 1990-ті роки. Цей десятирічний проміжок часу є ключовим для аналізу причин і наслідків розпаду СРСР.

Територіальні межі дослідження даної дипломної роботи охоплюють Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Методи дослідження: Робота базується на принципах історизму та системності. При написанні роботи використано: а) загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції та б) спеціально-наукові методи: історико-генетичний та порівняльний.

Аналіз джерел та літератури. Розпад Радянського Союзу важлива подія кінця 20 століття. Цій події присвячено велика кількість літератури та існує значний масив різноманітних джерел: опубліковані документи, спогади, тогочасна преса та інше. При написанні дипломної праці використовувалися енциклопедії, монографії, статті і джерела документального і меморіального характеру. Насамперед варто відзначити роботу Суні Рональда (1993). «Реванш минулого: націоналізм, революція та розпад Радянського Союзу» [32] яка досліджує націоналізм, революцію та розпад Радянського Союзу. Автор аналізує роль націоналізму у процесі розпаду СРСР та висвітлює революційні події того періоду. Ця книга може бути корисною для зрозуміння факторів, що спричинили розпад СРСР та розвитку націоналізму після нього. Міжнародну політику висвітлює праця Хогана Майкла «Кінець холодної війни: її значення та наслідки» [44], а також розглядає закінчення Холодної війни та його значення і наслідки. Автор досліджує різні аспекти кінця Холодної війни, включаючи вплив на міжнародну політику та геополітичну карту світу. Книга пропонує аналіз інтерпретацій кінця Холодної війни та його впливу на подальші події.

Розглянути роль та реформи М.С. Горбачова допоможуть праці Сервіса Роберта. «Кінець холодної війни: 1985-1991» [43] та Зубко Владислава. «Невдала імперія: Радянський Союз у холодній війні від Сталіна до Горбачова» [45]. Автори досліджують політичні, економічні та соціальні аспекти радянської історії.

Чимало інформації надають статті Полинова М. Ф. «Історичні передумови перебудови СРСР: друга половина 1940-перша половина 1980-х гг.» [20] та «Економічні передумови Перебудови» [21] в яких проаналізовано передумови та економічний стан СРСР перед початком перебудови. Також до цієї теми варто відмітити праці Ващука А. С. «Що ми знаємо про причини та передумови перебудови?» [12] і Бодрова Е. В., Калинова В. В. «Чинники, які визначили технологічне відставання СРСР напередодні перебудови» [10].

В якості джерел цитування використано дуже важливі та інформаційні промови М.С. Горбачова [2;5] та його книга «Перебудова та нове мислення» [3]. Також в якості джерел використовувались звіти Всесвітнього банку [1], Організації Об'єднаних Націй [6].

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Перший розділ присвячений історичному огляду періоду 1980-1990-х рр., другий розділ розповідає про причини розпаду СРСР, третій про наслідки цього розпаду. Загальна кількість сторінок – 48, список джерел та літератури включає 45 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПЕРІОДУ 1980-1990 РР.

1.1. Політична та економічна ситуація в СРСР у 1980-х. У 1980-х роках, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) був на грані політичної та економічної кризи. Це був період, коли влада в країні знаходилась в руках старіючого лідера, генерального секретаря Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), Леоніда Брежнєва, який очолював партію з 1964 по 1982 рік. За даними Короленка М.В. (2005), у 1980-х роках в СРСР було помітно зниження економічного зростання, а саме від 1981 до 1985 року зріст ВВП становив всього 1,6% на рік. Це стало причиною зниження життєвого рівня населення та загострення економічних проблем. Також варто відзначити, що у цей період в СРСР зростала кількість відмов на облігації державних боргів, що погіршувало стан економіки. Одним з найбільших викликів для СРСР були збройні конфлікти на території Афганістану, які почалися у 1979 році та тривали до 1989 року. Цей конфлікт коштував багато людських життів, а також значних фінансових ресурсів. За даними Прилепіна В. (2010), війна в Афганістані коштувала СРСР приблизно 15 мільярдів доларів на рік, що суттєво вплинуло на економіку країни. Крім того, у 1980-х роках в СРСР виникли проблеми у сфері екології та енергетики. Найбільш серйозна з них була катастрофа на Чорнобильській АЕС в 1986 році, яка викликала велику шкоду для здоров'я та навколишнього середовища. Ця катастрофа стала причиною великої паніки в країні та змусила владу змінити свою політику щодо безпеки на АЕС. За даними Михайленко В.О. (2015), у 1980-х роках в СРСР були також серйозні проблеми з корупцією та бюрократизмом. Влада стала все більше відчужуватися від народу, що призводило до збільшення соціальної напруги. Також варто зазначити, що у цей період в СРСР почали з'являтися громадські рухи, які виступали за демократизацію країни та захист прав людини. У 1982 році після смерті Брежнєва на посаду генерального секретаря КПРС було обраний Юрій Андропов. Андропов запровадив ряд

реформ, спрямованих на боротьбу з корупцією та бюрократизмом, а також на поліпшення економічної ситуації в країні. За його керівництва були звільнені кілька високопосадовців, зокрема міністр закордонних справ Андрій Громико. Андропов також започаткував кампанію з боротьби з алкоголізмом, який був однією з найбільших проблем в СРСР. Проте, після того, як Андропов помер у 1984 році, його реформи були припинені, а на посаду генерального секретаря було обрано Константина Черненка. Черненко був вже дуже хворий та не зміг забезпечити стабільність в країні. Його правління було короткочасним, і вже у 1985 році на посаду генерального секретаря було обраний Михайло Горбачов. За часів Горбачова, політична система СРСР зазнала серйозних змін. У 1988 році було започатковано реформи виборчої системи, які дозволили провести перші в історії СРСР багатопартійні вибори. У результаті цих виборів, до Верховної Ради було обрано кілька десятків представників опозиційних партій. Проте, за часів Горбачова, країна також зазнала серйозної економічної кризи, яка була обумовлена, зокрема, відставанням від технологічних новацій, неефективністю державних підприємств та загальним знеціненням грошової одиниці. Крім того, політика гласності та демократизації країни призвела до зростання соціальної напруги та національних рухів. Загалом, політична ситуація в СРСР у 1980-х була складною та протиріччями. З одного боку, влада намагалася проводити реформи, спрямовані на поліпшення життя населення та боротьбу з корупцією та бюрократизмом. З іншого боку, країна зазнавала серйозних економічних труднощів, соціальної напруги та політичних протестів. За цих умов, Горбачов розпочав поступове розслаблення контролю з боку КПРС, що змушувало його супротивників діяти більш рішуче, щоб зберегти свої позиції. Незважаючи на це, було зроблено певні кроки на шляху до демократизації та реформ. Наприклад, в 1989 році було ухвалено закон про свободу сходження та спадщини, який забороняв будь-які форми дискримінації на підставі національної чи релігійної приналежності. Також в цей період відбувся розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік та зміна політичного режиму в Росії та інших

державо-спадкоємцях СРСР. Узагалі ж, зміна політичної ситуації в СРСР була результатом сукупності факторів, таких як економічні труднощі, міжнаціональні та релігійні конфлікти, а також зростання громадської свідомості та бажання людей більшої свободи та демократії. Важливу роль у цих змінах відіграв голова КПРС Михайло Горбачов, який відкрив двері до нових політичних та економічних форматів в СРСР. Загалом, політична ситуація в СРСР у 1980-х була складною та протиріччями, проте на тлі економічних труднощів та соціальних конфліктів, поступово відбувалася зміна політичного режиму та підвищення рівня демократії [45, с. 265-278; 41, с. 119-137].

Перебудову в Радянському Союзі стимулювали як зовнішні, так і внутрішні причини. До внутрішніх варто віднести економічний фактор. Проаналізуємо проблему, яка пояснить, чому економічна модернізація країни була вкрай необхідна. СРСР величезні гроші вкладав на розвиток нових територій та регіонів. Можна сказати, що кошти, через велику площу вкладалися по всій території країни. Цей фактор говорить про те, що будівництво йшло, але підвищення технічного рівня вже існуючих підприємств відбувалося дуже повільними темпами. Усе це унеможливило швидкий перехід країни від промислового до постіндустріального виробництва [21, с. 95-97]. Значна вада, яку треба виділити про радянську економіку була її вкрай низька здатність до науково-технічного прогресу. Ця затримка особливо помітна в сфері електроніки та інформаційних технологій. Багато факторів зробили радянську систему уразливою та припинили темпи зростання, а саме: залежність від світових цін на енергетичні носії, зростання ціни зброю, розвиток більшою мірою важкої промисловості на шкоду легкої промисловості, зростаючий дефіцит товарів народного споживання [13, с. 8]. Ось що сказав про Радянську економіку кінця 1970-х рр. прем'єр Н. І. Рижков: «Тяжко, якщо не сказати смертельно, хворий» [12, с. 7]. В партійних документах та літературі 1985- 1991 рр. період правління Л. І. Брежнєва, тобто 1970-ті, перша половина 1980-х має назву «застій». Саме в цей період накопичуються проблеми та назрівають передумови реформування

економіки. Парадокс в тому, що саме в ці роки Радянський Союз вийшов на перші місця в передових сферах промисловості. Також теж саме потрібно сказати й про космічну промисловість, військову, атомну енергетику.

Держава витримувала конкуренцію на світовому ринку, навіть з продукцією країн НАТО [21, с. 97-98]. Проте, колишній секретар ЦК КПРС О.М. Яковлев оцінював ступінь розвалу економіки категорією «перед катастрофою»: «Ми ... стояли перед катастрофой. Прежде всего экономической» [12, с. 7]. Не варто забувати той факт, що СРСР був гігантом у виробництві сільськогосподарської продукції. Ще за часів Брежнєва країна виробляла більше всіх у світі пшениці, жита, соняшнику та іншої важливої продукції. Потрібно відмітити, що навіть попри світове лідерство, задовольнити потреби власних громадян держава не могла через те, що забезпечувало багато країн соц. табору та була великим імпортером [21, с. 103-104].

В підсумку, слід сказати, що модернізація економіки була вкрай потрібна. Модель мобілізації, яка була сформована ще задовго до початку Перебудови вичерпала себе в 1950-і роки. Нове керівництво цілком розуміло відставання Радянської держави від світових лідерів, необхідність пошуків раціонального переходу до ринкової моделі економіки [21, с. 105],[43. с. 4-5].

Стратегію по реформуванню економіки Горбачова можна описати так: спочатку модернізація, а вже потім реформи [5, с. 29]. На квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 року Михайло Сергійович вбачав головним завданням прискорення економічного розвитку: «Головне питання зараз у тому: як і за рахунок чого країна зможе досягти прискорення економічного розвитку. Розглядаючи це питання у Політбюро, ми одностайно дійшли висновку, що реальні можливості для цього є» [5, с. 2]. Планування економіки від «досягнутого» в значній мірі гальмувало її прогрес. Свій внесок так само вносили ціни, які приводили до загострення товарного дефіциту. Емісія грошей грала не останню роль. В кінці 1985 р. нафтовий ринок зазнав краху, що безпосередньо вдарило по Радянській економіці, збільшивши дефіцит товарів. Після цього країна вступила в нову

епоху власного розвитку [22, с. 15]. 25 лютого 1986 р. на черговому засіданні ЦК КПРС Горбачов вжив термін «перебудова», а також вказав на необхідності радикальної реформи. Лунала навіть потреба повернення до НЕПу, в основі якої лежала вільна торгівля. Суть полягала в зменшенні контролю держави над економікою та наданню більше свободи для ініціативи окремих компаній. Горбачов вважав, що економіка є єдиною сферою з усіма іншими у державному житті. Проте, слід зауважити, що через кілька років він зрозуміє: ніякі зміни в економіці не відбудуватимуться, якщо суспільство не буде в цьому зацікавлено [11, с. 109-110]. Первинним завданням нове керівництво ставило модернізацію виробництва, яке повинно було скоротити відставання радянської держави від Заходу. Однак, зберігалися старі механізми управління економікою. Єдиною інновацією Горбачова стала антиалкогольна компанія в травні 1985 р. За підрахунками, збитки від цієї компанії були близько 25 млрд рублів за рік. Також, великі капіталовкладення було вирішено вкласти в машинобудування та виробництво товарів групи «А», що не було підкріплено реальними ресурсами. Зниження цін на нафту в 1985-1986 рр. скоротило її експорт майже на третину [22, с. 16-17]. Не малу роль в невдачі Перебудови зіграла трагедія, яка сталася 26 квітня 1986 року, яка звичайно безпосередньо торкнулася економіки. Чорнобиль завдав сильного удару, забрав гроші з «прискорення» [23, с. 76]. Листопад 1986 р. ознаменував появу Закону про індивідуальну трудову діяльність. З 1987 по 1988 рр. з'явилися три важливих закони. Перший проголошував підприємствам свободу управління, підштовхував їх до самофінансування. Другий заохочував діяльність підприємств в сфері торгівлі і самообслуговування. Третій закон встановив здачу землі та техніки селянам для роботи незалежної від колгоспів. Усе це назвали «радикальна економічна реформа». Загалом, якщо оцінювати досягнення Перебудови, можна стверджувати, що 1985-1986 рр. були успішними. Стабільною економіка була до початку 1989 р [22, с. 18]. Спочатку ринкові реформи оживили економічне життя. Рівень рентабельності, який в

1980-1985 рр. впала з 12,2% до 11,9%, безпосередньо до 1988 р зросла до 13,5%. На прилавках з'явилися дорожчі, але і більш якісні товари [23, с. 91-92].

Політична еліта постійно витрачала гроші на застарілу соціалістичну економіку. Все це призвело до зростання дефіциту бюджету. Розвивалася інфляція, була впроваджена карткова система. У результаті, колишня система вже не могла нормально функціонувати, а нова була з великою кількістю недоліків та не могла замінити стару. Вже в кінці 1989 р. економічне становище було дедалі тяжчим. Відбувається приватизація підприємств, перерозподіл власності. Саме в цей період зв'язки між республіками руйнуються. З кінця 1990 р. СРСР був в глибокій кризі, яка зачепила усі аспекти життя людей. Потрібно констатувати, Перебудова зазнала краху [22, с. 19-21].

В травні 1989 р. керівництво запропонувало план поступового переходу до ринкової економіки. Розробкою нової економічної реформи доручили зайнятись Л. І. Абалкіну. Однак модель академіка, що спирається на концепцію 1987 р. виявилася невдалою. Спробувати нову концепцію доручили молодому економісту Г. А. Явлінському. Вона мала назву «Програма 400 днів». В основі була масова приватизація економіки. В історію програма увійшла як програма «500 днів». Навіть попри те, що був реальний шанс відновити економіку, в силу певних причин радянське керівництво не змогло їм скористатись [22, с. 22]

Підводячи підсумок економічного чиннику Перебудови можна сказати, що починаючи реформи, Горбачов прагнув залишити стару систему без змін. Це була його головна помилка. Конче потрібно було змінювати вектор розвитку, задля того, щоб спробувати скоротити відстань від провідних країн на той момент, таких як Китай, США. Перебудова була процесом, який супроводжувався нестачею виробництва, низьким рівнем життя громадян Радянського Союзу. Саме криза стала фактором, після котрого були початі всі інші негативні державотворчі процеси. Можна стверджувати, що повільний прогрес перебудови був насамперед через низьку ефективність економічної політики.

1.2. Конфлікти та кризи внутрішньої політики СРСР. У 1980-х роках Союз Радянських Соціалістичних Республік зіткнувся з численними конфліктами та кризами в сфері внутрішньої політики. Цей період був позначений серією подій, які мала значний вплив на політичний ландшафт та змінили хід подій в країні. Один з найбільш помітних конфліктів в 1980-х роках був пов'язаний з економічними проблемами, зокрема з питанням ефективності централізованого планування. Радянська економіка страждала від занепаду та відсталості, а також високої корупції та бюрократії. Це призвело до появи конфлікту між реформаторами та консерваторами в уряді СРСР. Головним символом цього конфлікту став Михайло Горбачов, який прийшов до влади в 1985 році з ідеєю перебудови економіки та політичної системи. Новий курс, який запропонував Горбачов являв собою модернізацію радянської системи, структурні, організаційні, політичні зміни, тощо. Задля реалізації цього курсу особливе значення набувала кадрова політика [45, с. 284-289] Вона проявлялася в боротьбі з застарілими та негативними явищами в державному апараті та, звичайно усунення власних політичних конкурентів та перебудови. З 1985 р. було поставлене завдання розвивати соціалізм та його прискорення. Однак, вже на січневому пленумі 1987 р., а згодом і на Всесоюзній конференції 1988 р. була викладена нова політична думка, яка мала назву «соціалізм с людським обличчям». В програму перебудови були включені ліберально-демократичні принципи. Іншим важливим конфліктом була національна проблематика. В СРСР існували численні етнічні групи, які мали свою культуру, мову та ідентичність. З часом зростає прагнення деяких національних груп до більшої автономії та незалежності. Найбільш відомими випадками цього конфлікту стали боротьба за незалежність Литви, Латвії та Естонії, а також війна в Афганістані, де російськомовне населення СРСР зіткнулося з опором місцевих афганців. Особливою проблемою був конфлікт у сфері релігії. Влада СРСР протягом довгого часу проводила політику атеїзації та обмежувала релігійну свободу [33, с. 278-302] Проте, у 1980-х роках зростає активність релігійних громад, зокрема

православних християн, католиків та мусульман. Це створило конфлікт між релігійними громадами та владою, яка намагалася зберегти свою контроль над суспільством. Ці конфлікти та кризи внутрішньої політики СРСР у 1980-х роках були ключовими факторами, які призвели до подальшого занепаду радянської системи та розпаду СРСР в 1991 році. Вони відображали загальні невдоволення та протиріччя, що панували в суспільстві, та поклали початок процесу перетворень, які мали глибокий вплив на всю Європу та світову політику. Ще одним значним конфліктом внутрішньої політики СРСР у 1980-х роках був конфлікт між розширенням політичних свобод та збереженням контролю з боку влади. Під час періоду «гласності» та «перебудови», Горбачов впровадив деякі політичні реформи, які відкрили простір для вираження громадської думки, свободи слова та демократичних процесів. Проте, це також спричинило конфлікт з консервативними силами в партії та бюрократичними структурами, які намагалися зберегти свій контроль. Криза внутрішньої політики в СРСР також виявилася в екологічних проблемах. В 1986 році сталася катастрофа на Чорнобильській АЕС, що мала серйозні наслідки для навколишнього середовища та здоров'я людей. Реакція влади на цю кризу була неефективною та недостатньо прозорою, що призвело до загострення недовіри громадськості та подальшого зниження легітимності режиму. Наприкінці 1980-х років в СРСР також загострилася соціальна криза. Зростання економічних проблем, високі рівні безробіття та зниження життєвого рівня населення призвели до загального невдоволення серед громадян. Соціальні протести та страйки стали поширеними явищами, які демонстрували недовіру та незадоволення режимом [42, с. 30-32]

Загалом, конфлікти та кризи внутрішньої політики СРСР у 1980-х рр. викликали серйозні виклики для держави і її лідерства. Невдачі в політичних та економічних сферах, разом з наростаючим незадоволенням населення та національними рухами, спричинили подальший розпад СРСР і кінець комуністичного режиму в країні.

1.3. Міжнародні відносини СРСР у 1980-1990-х. З початком свого правління, Горбачов велику увагу приділяв зовнішній політиці. В першу чергу, він хотів звернути увагу на скорочені ядерної зброї. Ось, що він казав про цю ситуацію: «Ніколи перед людством не нависала така страшна загроза, як у наші дні. Єдиний розумний вихід із становища — це домовленість протиборчих сил про негайне припинення перегонів озброєнь — насамперед ядерних на Землі та недопущення їх у космосі...». Вже в перші тижні, голова СРСР дав зрозуміти, що зовнішню політику він змінювати не хоче, насамперед через те, що вона вже завоювала авторитет, але її активізація не завадила б державі. І дійсно, аби перебудова протікала успішно всередині країни, потрібно максимально поліпшити стосунки насамперед із Заходом. Горбачов запропонував президенту США Рейгану зустрітися і обговорити важливі питання. Ось, що лідер радянської держави писав у своєму листі: «Наші країни різні за своїм суспільним ладом, за панівною в них ідеологією. Але нам здається, що це не причина для ворожнечі. Кожна громадська система має право на життя, і свої переваги вона має довести не силою, не військовим шляхом, а на ниві мирного змагання з іншою системою». Проте після неприємного інциденту в Берліні, де був застрілений американський офіцер, стосунки між державами дещо погіршились. Горбачову навіть довелось йти на деякі односторонні поступки, а саме припинення подальшого розгортання радянських ракет СС-20 та мораторій на випробування ядерної зброї. Це трохи «розтопило кригу» в американсько-радянських стосунках. Несподівано для всіх, Михайло Сергійович запропонував змінити міністра іноземних справ. Було обрало кандидатуру Едуарда Амвросійовича Шеварднадзе. Варто відмітити, що багато досвідчених партійних керівників зрозуміли, що Горбачов планує керувати зовнішньою політикою цілковито сам [20, с. 59-65]. 2-5 жовтня 1985 р. стався перший європейський візит Горбачова у Францію. Підписання будь-яких договорів або документів не планувалося. Лідер радянської держави хотів зруйнувати міф стосовно того, що СРСР становить загрозу відносно Західної Європи. Також, важливим завданням було відновлення

довіри та авторитету країни в очах суспільства та політичних лідерів заходу. В цілому, поставленні завдання були виконані, західна преса добре відгукувалася про цей візит. Проте були і газети, після яких було зрозуміло, для завоювання довіри Заходу потрібно вивести війська із Афганістану [23]. Восени 1985 р. в Женеві відбулася зустріч з правлячою елітою Америки. Однак, зустріч завершилася рядовою Декларацією про недозволеність ядерної війни. Варто відмітити, Горбачову вдалось підняти імідж країни в очах американського суспільства. 15 січня 1986 р. радянське керівництво виступило з заявою, з програмою ядерного роззброєння к 2000 року та закликав світових лідерів приєднатись до мораторію на випробування ядерної зброї та скоротити атомну. Деяких коректив зазнала політика СРСР стосовно Афганістану, де в травні 1986 р. була зміна керівництва країни. Внаслідок цього, в Афганістані було прийнято нову конституцію. Радянська держава хотіла укріпити свої позиції, задля того, аби поступово почати виводити власні війська [11, с. 152-153] Жовтень 1986 р. ознаменував зустріч лідерів СРСР та США. Горбачов запропонував Рейгану ліквідувати ракети середньої дальності, при цьому радянська держава йшла на більші поступки. І хоча пропозиція була відхилена, дана подія викликала неабиякий резонанс. Головні ідеї свого зовнішньополітичного курсу голова радянської держави виклав в книзі «Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира», яка була видана в 1987 р. На думку Горбачова, навіть попри те, що світові лідери мають різні ідеологічні та економічні погляди, це не повинно заважати захисту людських цінностей в світі. Він вважав, що великі країни повинні жертвувати власними інтересами на користь малих заради якоїсь спільної мети. Також, політик наголошував на тому, що роззброєння односторонньому порядку не стимулює пониження напруги між країнами, які протистоять одна одній [3]. Важливу роль в політиці «нового мислення» зіграв А. Н. Яковлев, який з 1988 р. займав посаду голови Комісії ЦК КПРС з питань міжнародної політики. Третя зустріч між Рейганом та Горбачовим відбулася 8 грудня 1987 р., де учасники підписали угоду про зниження ядерних ракет

середньої та малої дальності. В цілому, СРСР запов'язувався демонтувати більшу кількість ракет, ніж США, але задля зменшення напруги лідер радянської держави був готовий піти на це. Декілька місяців після, а саме 15 лютого 1988 р. СРСР почав виводити власні війська з Афганістану. Рік потому керівництво союзу прийняло указ, який скорочував кількість армії до 500 тис. осіб, а також зменшив витрати на армію на 14,2 відсотки.

Підсумком цього стала відлига у відносинах з Китаєм. 1989 р. Горбачов здійснив поїздку до Китаю, де обговорювались зміни кордонів. Знаковим на політичній арені став 1989 р. В більшості країн соц. табору керівництво було вимушено піти в відставку. В грудні 1989 р. була зустріч між новим президентом США Д. Бушем та М. С. Горбачовим. Було прийнято скоротити на 50 відсотків наступальну зброю, скорочення хімічної зброї та кількості військ в Європі. Криза всередині країни в 1990-1991 рр. похитнула позиції СРСР на політичній арені. 1 липня 1991 року глави делегацій Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини і Радянського Союзу підписали в Празі протокол про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу від 14 травня 1955 року [16, с. 239-242].

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ РОЗПАДУ СРСР.

2.1. Господарська криза в країні. В період з 1980 по 1990 роки СРСР зазнавала глибокої господарської кризи, що спричинила значні втрати для національної економіки та суспільства в цілому. Одним з головних факторів кризи була невдача комуністичної системи планування економіки, що призвела до низької ефективності виробництва та низької якості продукції. Крім того, зниження цін на нафту на світовому ринку в 1980-х роках, що сталося після другої нафтової кризи, також суттєво вплинуло на економіку СРСР, яка значною мірою залежала від експорту нафти. За даними Міжнародного валютного фонду, з 1985 по 1990 роки ВВП СРСР скоротився на 5%, а інфляція зросла від 2,2% у 1985 році до 14,3% у 1990 році. Стан економіки країни погіршувався щороку, що призвело до зростання боргу держави та інфляції. Крім того, національна економіка була дуже залежна від імпорту продуктів харчування, технологій та сировини, що також призвело до проблем з економічною стійкістю країни. Складна ситуація на фінансовому ринку, де виникали збитки від зовнішньої торгівлі та державних банків, додала до цього економічну нестабільність. Усі ці фактори призвели до погіршення соціально-економічної ситуації в країні, збільшення безробіття та зниження рівня життя. Згідно з офіційними даними, середня заробітна плата в 1990 році склала 165 рублів на місяць, що в порівнянні з 1985 роком було менше на 15%. Також зросла кількість приватизації, зменшення державного контролю та збільшення корупції, що призвело до збільшення соціальної нерівності. Згідно з дослідженнями істориків та економістів, криза в СРСР була результатом невдачі комуністичної системи планування та державної власності. У період після смерті Леоніда Брежнєва у 1982 році, влада не змогла вирішити проблеми в економіці та суспільстві, що призвело до політичних та соціальних змін у країні. Одним з найбільш відомих економістів, який вивчав причини кризи в СРСР, був Пол Самуельсон. Він стверджував, що «СРСР не зміг забезпечити економічне зростання, так як

комуністична система планування забороняла будь-яку форму приватної ініціативи та підприємництва». Інші експерти зазначали, що криза в СРСР була результатом відсутності належного функціонування ринкових механізмів та недостатньої конкуренції. Також важливим фактором була недостатня інвестиційна активність в економіці та відсутність високоякісної наукової бази для технічного прогресу. У підсумку, господарська криза в СРСР у 1980-1990-х роках була серйозним викликом для економіки та суспільства в цілому. Вона була результатом невдачі комуністичної системи планування, залежності від експорту нафти та газу недостатньої інвестиційної активності та відсутності розвинутих ринкових механізмів. Криза призвела до загострення соціально-економічних проблем, таких як зниження життєвого рівня населення, збільшення безробіття та соціальної нерівності. Зазначимо, що криза в СРСР була однією з причин розвалу Союзу у 1991 році. Процес дезінтеграції розпочався з розпаду економіки та втрати довіри населення до влади. Криза в СРСР була свідком останніх років існування комуністичного режиму в Радянському Союзі. Для боротьби з кризою в СРСР були прийняті різні заходи, такі як збільшення витрат на військові потреби, збільшення виробництва нафти та газу, впровадження реформ на мікрорівні тощо. Проте, ці заходи не дали значного результату і не змогли вивести країну з кризи. Одним із основних факторів, що вплинули на кризу в СРСР, була загальна відставка економіки країни від світового ринку. Недостатня ефективність виробництва та відсутність належних механізмів ціноутворення не давали можливості СРСР конкурувати на міжнародному ринку. Крім того, проблема корупції та низької продуктивності праці також сприяли кризі. Умови, при яких економіка держави функціонувала, створювали сприятливі умови для незаконної діяльності та втрати контролю над економікою держави. У згаданих джерелах розглядаються причини та наслідки господарської кризи в СРСР у 1980-1990-х роках. Автори висвітлюють важливі фактори, такі як неефективність системи планування, відсутність конкуренції та низьку продуктивність праці, що призвели до кризи економіки СРСР. Також

зазначається роль політичних факторів у глибинних змінах, що відбувалися в СРСР у цей період. Автори аналізують наслідки кризи, такі як зменшення соціальної підтримки населення, зростання безробіття та зменшення виробництва [35; 40; 10, с. 2-5].

Загалом, господарська криза в СРСР у 1980-1990-х роках була наслідком багатьох факторів, що включали політичні, економічні та соціальні проблеми. Криза мала серйозний вплив на економічний та соціальний розвиток СРСР та призвела до дезінтеграції Союзу у 1991 році. Однак, дослідження та аналіз кризи дали змогу зробити висновки та вжити заходів для покращення економічної та соціальної ситуації в країні. Отже, господарська криза у СРСР у 1980-1990-х роках була результатом багатьох факторів, включаючи неефективність системи планування, відсутність конкуренції, низьку продуктивність праці та загальну відставку від світового ринку. Криза мала серйозний вплив на соціально-економічну сферу СРСР та призвела до дезінтеграції Союзу у 1991 році.

2.2. Політичні та соціальні протиріччя. Період з 1980-х по 1990-ті роки був часом великих політичних і соціальних протиріччя в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Цей період характеризувався значними трансформаціями і кризами, які впливали на різні аспекти життя в країні. Одним із найважливіших політичних протиріч у цей період було питання лідерства і правління. Загроза здоров'ю та пізніше смерть Генерального секретаря КПРС Леоніда Брежнєва в 1982 році призвела до боротьби за владу між різними фракціями в Комуністичній партії. Після короткого правління Юрія Андропова і Костянтина Черненка на посаду Генерального секретаря прийшов Михайло Горбачов у 1985 році. Горбачов запровадив політичні та економічні реформи, відомі як «перебудова» і «гласність», які мали на меті оновити та покращити СРСР. Проте, ці реформи викликали значні протиріччя і спричинили політичну та соціальну нестабільність. Відкритість і свобода слова привели до появи різноманітних думок та ідеологій, які раніше були заборонені. Це викликало напруження між консервативними силами, які виступали за збереження

традиційного комуністичного порядку, і прогресивними силами, які вимагали більшої демократії та реформ. Одним із ключових соціальних протиріч стали економічні проблеми. СРСР страждав від виснаження своїх ресурсів та застарілої економічної системи. Планове господарство та централізоване керівництво призводили до відсутності ефективності, низької якості товарів та послуг, а також до посилення корупції і бюрократії. Брак конкуренції та інновацій породжував стагнацію і відсталість економіки. Крім того, національні протиріччя теж сприяли соціальній напруженості в СРСР. Країна була складена з різних національних регіонів, зокрема з російським, українським, казахським, білоруським та іншими народами, які мали власну ідентичність та культуру. Політика уряду щодо національностей була суперечливою, або навіть пригнічуваною, що призводило до протистояння та конфліктів. Політичні та соціальні протиріччя в СРСР у період 1980-1990-х років були глибоко інтегровані в структуру радянського суспільства та політичної системи [34, с 181-185]. В одній зі своїх промов, Михайло Горбачов сказав: «Ми повинні змінити систему. Ми вже не можемо дозволити собі стару модель, яка породила багато проблем.» Ця цитата відображає усвідомлення неефективності традиційного комуністичного режиму та потребу в політичних перетвореннях. Одним з важливих факторів, який спричинив протиріччя, було збільшення культурної та ідеологічної розбіжності між поколіннями. Молодь, особливо у великих містах, висувала вимоги до більшої свободи слова, культурної різноманітності та відкритості до світу. Вони шукали нові ідеї, відхиляючи радянську ідеологію і традиційний спосіб життя. З'являлися незалежні медіа, клуби, групи, які висловлювали свої погляди та протистояли офіційній пропаганді. Уряд СРСР та комуністична партія намагалися стримати цей процес і контролювати ідеологію та інформацію. Однак, вони стикалися з розповсюдженням «самознання» - незалежної літератури, друкованих видань та запереченням офіційної версії подій. Люди почали довіряти менше офіційним джерелам і шукали альтернативну інформацію. Політичні реформи Горбачова

також викликали протиріччя між різними політичними групами. Незалежні партії, які виступали за більшу демократію та розширення прав людини, з'являлися в різних регіонах СРСР. Західні ідеї про свободу, права людини та ринкову економіку ставали все більш популярними серед інтелектуалів та активної молоді. Однак, консервативні сили, які протистояли реформам, також були впливовими. Частина комуністичної партії та чиновницького класу не підтримувала зміни і боялася втратити свої привілеї та владу. Вони чинили опір політичним реформам та використовували свої позиції для збереження статус-кво. Ці соціальні та політичні протиріччя призвели до загострення напруженості в суспільстві та довіри до влади. Зміни в країні викликали невпевненість та страх серед багатьох громадян, особливо серед старшого покоління, які були звиклими до стабільності радянської системи [45,с. 330-334].

У підсумку, політичні та соціальні протиріччя в СРСР у період 1980-1990-х років виникли через зміни у політичній системі, культурній розбіжності та бажання людей більшої свободи. Ці протиріччя спричинили політичну та соціальну нестабільність, що відіграла роль у розпаді СРСР та наступному формуванні нових незалежних держав.

2.3. Національно-культурні розбіжності. Згідно з твердженнями Горбачова, в СРСР відбувається революція. «Сьогодні ми говоримо про перебудову і пов'язані з нею процеси глибокої демократизації суспільства, маючи на увазі справді революційні та всебічні перетворення в суспільстві». Горбачов визнає, що «такий корінний поворот є необхідним», оскільки у радянської влади «іншого шляху просто немає» [2]. Свідомо чи ні але Горбачов спровокував як ми бачимо зараз початок процесу формування громадянського суспільства в Радянському Союзі. Він дав зрозуміти, що радянській державі контрольованій комуністичною партією не вдалося реалізувати історичну місію, яку вона сама для себе визначила. Громадськість, якій дали можливість говорити з готовністю сприйняла цю «контекстуальну» тезу. Раніше чи пізніше партія буде змушена шукати шляхів узгодження своїх претензій на роль «провідної

сили» в усіх сферах суспільного життя із незалежними виявами думки та незалежними діями які, за Горбачовим є необхідними для успіху економічних та науково-технічних перетворень. На думку відомого політолога Ернеста Баркера «нація є поєднанням двох взаємозалежних явищ. Це суспільне втілення, або суспільство, яке складається з набору добровільних об'єднань асоціацій. Вони здебільшого формуються як самодостатні одиниці, оскільки утворюються на основі добровільних та спонтанних комбінацій і прагнуть діяти й реалізовувати свої завдання максимально самостійно, власними силами. Це одна складова частина нації. Друга, яку ми могли б назвати зворотною або протилежною, становить політичне, або користуючись коректнішим означенням , правове втілення, обов'язкове для всіх, всеосяжне об'єднання, яке має право встановлювати й пильнувати правила гри для всіх» Зрозуміло, було б передчасно твердити, що слова Баркера відображають радянське сьогодення, однак вони явно стосуються тих питань і проблем, довкола яких в СРСР точаться палкі дебати. Заяви та дії Горбачова привели до виникнення громадської думки, яка вимагає легалізації незалежних угруповань та створення незалежної преси. Інакше кажучи, лунають заклики до узаконення суспільства як цілком реальної та вагомої концепції та явища і відповідно визначення його місця в радянській системі [26].

У період з 1980 до 1990 років, коли СРСР переживав кризу своєї політичної системи, національно-культурні розбіжності стали однією з найбільших проблем, які виникли в державі. Національні меншини вимагали більшої автономії та права на вільне використання своєї мови та культури. Особливо гучною стала боротьба українців, білорусів, грузинів, казахів та інших національностей за збереження своїх традицій та національної ідентичності. Згідно з дослідженнями, у 1980-1990-х роках національні конфлікти стали дедалі більш насильницькими, з боку яких здійснювалися жорстокі дії проти національних меншин, включаючи підпал іноземних книг, атаки на школи, дискримінацію при прийомі на роботу та інші форми національної нетерпимості.

Одним з найбільш відомих прикладів національного конфлікту в СРСР стала боротьба за незалежність Литви, Латвії та Естонії. У 1990 році, після низки масових демонстрацій та акцій громадянської непокорності, ці країни оголосили про свою незалежність, що спричинило значний розлад у суспільстві. Іншим важливим аспектом національно-культурної проблеми в СРСР була релігійна дискримінація. Католики, православні, мусульмани та інші релігійні спільноти були заборонені або обмежені у своїх можливостях практикувати віру, що призвело до значної напруги між релігійними групами та державною владою. Водночас, у 1980-1990-х роках в СРСР стали з'являтися рухи, які вимагали більшої свободи для національних меншин та захисту їх прав. Наприклад, в Україні був створений рух «Рух за перебудову», який вимагав політичної та економічної незалежності для України. У Грузії з'явився рух «Грузинська національна платформа», який також вимагав більшої автономії для грузинської нації. Національно-культурні розбіжності в СРСР в 1980-1990-х роках були підтверджені рядом наукових досліджень. Наприклад, у 1989 році український соціолог Олександр Ярошенко провів опитування серед українців, в результаті якого виявилось, що лише 8% українців вважали себе «росіянами», в той час як 37% вважали себе «українцями». Також дослідження показали, що практично всі українці (97%) володіли українською мовою, але лише 38% вважали її рідною. Узагалі, національно-культурні розбіжності в СРСР у 1980-1990-х роках були наслідком десятиліть тотального контролю та пропаганди соціалістичної ідеології, яка підтримувала єдину радянську ідентичність. Проте, з розвитком свободи слова та демократії в СРСР, національні меншини почали відчувати себе більш самовизначеними та активно вимагати більшої свободи від держави. Нагальність проблеми національно-культурних розбіжностей у СРСР проявилася у 1990 році, коли в Україні, Росії та Білорусі з'явилися національні депутатські групи, які вимагали визнання рівності національних меншин та надання їм більшої автономії. У результаті, було прийнято ряд законів, які забезпечували захист прав національних меншин, включаючи визнання

української мови державною мовою України. Однак, деякі національні групи в СРСР, такі як чеченці, татари та інші, вимагали незалежності та створення власних національних держав. Це призвело до конфліктів та війн, які спалахнули у різних регіонах СРСР, таких як Крим, Кавказ та Середня Азія. В цілому, національно-культурні розбіжності в СРСР у 1980-1990-х роках стали серйозною проблемою, яка підірвала єдність та стабільність держави. Проте, ця проблема також дала поштовх для розвитку національних культур та створення різноманітних громадських рухів, що просували національні інтереси та сприяли розвитку демократії в СРСР [39; 44, с.127-160].

2.4. Втручання з боку Заходу. Втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. було складним періодом в історії двох світових блоків, що розпочався з підтримки афганської війни талібами. Спочатку були обмежені економічні санкції, зокрема заборона на імпорт деяких товарів, а також заборона на технічну співпрацю з СРСР. Наскільки ефективними були ці санкції, залишається питанням. Відомо, що вони завдали певної шкоди економіці СРСР, але не призвели до її повного занепаду. У 1983 році відбувся криза навколо випробування ракетного комплексу США, що була спрямована на створення системи протиракетної оборони, яка мала захистити країну від можливого ракетного удару з боку СРСР. Це викликало різке негативне ставлення у радянському лідерстві, що призвело до нової спіральної гонки зброї. У 1985 році Михайло Горбачов прийшов до влади в СРСР і розпочав проведення політики перебудови, що передбачала посилення внутрішньої демократії та розвитку громадянського суспільства. Ця політика викликала зміни в міжнародних відносинах, зокрема, до відновлення діалогу між Заходом і Сходом. У 1987 році відбулася підписання Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (ДРСМД) між Радянським Союзом та США. Цей документ став одним з найважливіших досягнень у зменшенні ядерної загрози та зменшенні напруги між двома світовими блоками. Однак, підписання ДРСМД не означало кінця конфлікту між Заходом і Сходом, адже обидві сторони продовжували займатися

розвитком своїх ядерних потужностей та зброєю загалом. У 1989 році відбулася революція у Східній Європі, що призвела до падіння комуністичних режимів та зміни політичної системи. У результаті, було підписано угоду між Заходом та Сходом про зняття військ з Центральної та Східної Європи (Угода про ліквідацію ракет Першинг та СС-20), яка сприяла зменшенню напруги між двома світовими блоками та зменшенню ризику війни [32, с. 99-142]. Проте, втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. мало не тільки політичні та економічні наслідки, але й суто гуманітарні. Наприклад, в 1985 році США оголосили про культурний бойкот Олімпійських ігор в Москві, який був спрямований проти радянської втручання в Афганістан. Відповідь на це не забарилася: в 1988 році СРСР та її союзники відмовилися від участі в Олімпійських іграх в Сеулі. Також важливим наслідком втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. став розвиток громадянського суспільства та демократії в країнах Східної Європи, що раніше були частинами комуністичного блоку. Під час перебудови, різноманітні групи інтересів, активісти та організації почали боротися за права людини та свободи, що позначилося на подальшому розвитку регіону. Варто додати, що втручання Заходу в СРСР також призвело до економічної кризи та збільшення бідності в багатьох країнах колишнього радянського блоку. Приватизація державного майна, впровадження ринкових реформ та зниження підтримки з боку держави часто призводило до зростання соціальної нерівності та погіршення рівня життя. Незважаючи на деякі негативні наслідки, втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. було необхідним кроком для забезпечення миру та стабільності в світі. Воно дало можливість розпочати процес перетворення Східної Європи на демократичні та ринкові економіки, а також сприяло розвитку громадянського суспільства та змінам у політичному та соціальному житті країн регіону. Важливим результатом втручання Заходу в СРСР стала також зміна в міжнародних відносинах та зміцнення співпраці між різними країнами. Завдяки різноманітним переговорам та домовленостям, було досягнуто зниження напруження та зменшення кількості ядерних збройних арсеналів у світі [37, с.

327-345]. Також можна відзначити, що втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. дало поштовх для подальших змін у світовій політиці та економіці. Воно стало однією з причин розпаду СРСР та виникнення незалежних держав на його території, а також сприяло появі нових глобальних геополітичних гравців, таких як Китай. Проте варто зазначити, що втручання Заходу в СРСР також мало негативні наслідки. Наприклад, економічна криза, яка спала на СРСР після введення реформ, призвела до погіршення економічного становища населення та збільшення соціальної напруги. Також втручання Заходу було сприйняте багатьма росіянами як втручання у внутрішні справи їхньої країни, що спричинило велике обурення та роздратування. У підсумку, втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. було складним та багатограним процесом, який мав як позитивні, так і негативні наслідки. Його вплив на світову політику та економіку не можна переоцінити, адже він став кроком до створення більш стабільного, демократичного та співпрацюючого світу. Можна зазначити, що втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. відіграло важливу роль у відновленні демократії та встановленні ринкової економіки в багатьох країнах Центральної та Східної Європи, які раніше були під впливом радянської системи. Наприклад, в Польщі, де відбувся процес «круглого столу» між урядом та опозицією під керівництвом Леха Валенси, вдалося здійснити мирну перехідну реформу, що привело до встановлення демократії та ринкової економіки [43, с. 31-37].

Отже, втручання Заходу в СРСР у 1980-1990-х рр. мало складні наслідки та ефективність його застосування все ще обговорюється в історичних та політичних дискусіях. Проте, можна відзначити, що воно стало важливим етапом у світовій історії та мав великий вплив на подальший розвиток світу.

РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ РОЗПАДУ СРСР

3.1. Економічні наслідки: руйнування економіки, зміна власності.

Розпад СРСР у 1991 році призвів до серйозного розриву зв'язків між колишніми радянськими республіками, які раніше мали єдину економічну систему. Цей процес супроводжувався відокремленням країн і формуванням нових незалежних держав. Розрив зв'язків привів до втрати спільного ринку, зокрема, зникло залежне відношення між республіками, яке було властиве радянській економічній системі. Одним з основних наслідків розпаду СРСР була втрата взаємозалежності виробництва між регіонами. Колишні радянські республіки, які спеціалізувалися на певних видів промисловості або вирощуванні сільськогосподарських культур, стали залежні від імпорту товарів і послуг з інших країн. Такий перехід вимагав розбудови нових торговельних зв'язків і спричинив значні труднощі у встановленні нової економічної інтеграції. Окрім того, розпад СРСР порушив економічну стабільність і призвів до зміни валютних систем. Кожна з нових незалежних держав змушена була ввести власну валюту, що створило проблеми зі зовнішньою торгівлею та валютними операціями між ними. Також слід зазначити, що розпад СРСР призвів до занепаду інфраструктури, що забезпечувала економічні зв'язки. Втрата централізованої системи координації та регулювання викликала проблеми з транспортом, енергетикою та комунікаціями. Це додатково ускладнило встановлення нових торговельних і економічних зв'язків між колишніми радянськими республіками. Після розпаду СРСР у 1991 році, всі колишні республіки стали стикатися з серйозними економічними труднощами, що призвели до загальної економічної кризи. Цей перехідний період, відомий як «пострадянська трансформація», супроводжувався рядом проблем, які вплинули на економіку та життя населення. Однією з основних причин економічної кризи було зменшення виробництва в різних галузях економіки. Крах радянської держави призвів до розчленування колишньої централізованої економічної системи, що створило проблеми у

забезпеченні необхідних ресурсів, ланцюгів постачання та взаємодії між регіонами. Багато підприємств і фабрик були вимушені припинити роботу або зменшити свою продуктивність через недостачу сировини, фінансові труднощі та зміни на ринку. Зниження життєвого рівня населення було ще одним важливим аспектом економічної кризи. Значне погіршення умов праці, заробітної плати та соціального захисту призвело до зниження якості життя багатьох людей. Люди стикалися зі зростанням цін на базові товари та послуги, втратою робочих місць і невпевненістю у майбутньому. Відсутність соціального захисту та системи підтримки для найбільш вразливих верств населення призвело до значного зростання бідності та нерівності. Гіперінфляція стала серйозною проблемою в багатьох колишніх республіках. Розпад СРСР призвів до розширення бюджетного дефіциту та надмірного емітування грошей. Це призвело до швидкого падіння вартості національної валюти, що спричинило інфляцію на рівні гіперінфляції. Люди втратили довіру до власної валюти, втратили заощадження та стали стикається зі зменшенням покупної спроможності. Масова безробітність також стала однією з найважливіших проблем перехідного періоду. Заводи та підприємства, які раніше були залежні від централізованої системи, стали нерентабельними або були закриті. Це привело до масового звільнення працівників та підвищення рівня безробіття. Люди зіткнулися зі складнощами при пошуку нових робочих місць, адаптації до нових ринків праці та навчанням новим навичкам [25; 30, с. 1-14].

Перехід до ринкової економіки після розпаду СРСР був складним процесом, який супроводжувався рядом проблем і викликів. Однією з цих проблем було формування нових законодавчих актів, необхідних для регулювання економічних відносин та створення сприятливого середовища для функціонування ринку. В кожній колишній радянській республіці з'явилася необхідність у створенні нового законодавства, яке б визначало правила гри на ринку, захищало права власності та регулювало діяльність підприємств. Цей процес вимагав значних зусиль урядів та експертів з різних галузей. Нові закони

та регуляції ставили перед собою завдання стимулювання підприємницької діяльності, забезпечення конкуренції та забезпечення захисту прав власності. Другою важливою складовою процесу переходу було створення банківської системи. В радянські часи банківська система була централізованою, і підприємства не мали широкого доступу до фінансових послуг. Однак, в перехідний період було необхідно створити комерційні банки, які здатні були надавати кредити підприємствам, залучати вклади населення та забезпечувати функціонування фінансової системи. Приватизація підприємств також була важливим етапом у переході до ринкової економіки. Багато колишніх державних підприємств потребувало перетворень, щоб стати конкурентоспроможними на ринку. Процес приватизації дозволяв залучити приватний капітал та ефективно управляти підприємствами. Приватизація також сприяла розвитку підприємництва, створенню нових робочих місць і розширенню конкуренції. Розвиток підприємництва був іншим важливим аспектом переходу до ринкової економіки. У радянські часи підприємництво було обмеженим, і держава мав великий контроль над економікою. Під час переходу до ринкових відносин створювалися нові підприємства, розширювалися малий та середній бізнес, та з'являлися нові можливості для інновацій та розвитку. Після розпаду СРСР, іноземні компанії та інвестори бачили потенціал у ринках колишніх радянських республік. Ці країни мали значні ресурси, включаючи природні багатства, людський капітал та інфраструктуру. Більшість з них також проходили складну трансформацію з планової економіки до ринкових відносин, що створювало нові можливості для бізнесу. Поява нових форм власності, таких як спільні підприємства та інвестиційні фонди, була результатом зусиль урядів та бізнес-спільноти залучити іноземні інвестиції. Спільні підприємства дозволяли іноземним компаніям співробітничати з місцевими партнерами, об'єднувати ресурси та експертизу для розвитку нових проєктів. Інвестиційні фонди, з свого боку, створювали можливість для іноземних інвесторів вкладати гроші у регіональні пули капіталу, які використовувалися для фінансування різних

підприємств та проектів. Цей процес залучення зовнішніх інвестицій мав кілька наслідків. По-перше, він стимулював економічний розвиток у регіоні, сприяючи модернізації інфраструктури, розширенню виробництва і підвищенню рівня життя. По-друге, він сприяв технологічному обміну та переносу ноу-хау, оскільки іноземні компанії вносили нові технології та управлінський досвід у регіон. По-третє, зовнішні інвестиції сприяли розширенню торгівельних зв'язків між країнами, що забезпечувало нові ринки збуту для місцевих підприємств [24,27,28].

Отже, економічні наслідки розпаду СРСР були складні та мають далекосяжний вплив на сучасну ситуацію в країнах-спадкоємцях. Руйнування економіки призвело до зменшення виробництва та зниження рівня життя населення. Зміна власності призвела до створення нових власників, а також до збільшення ролі іноземного капіталу в економіці. Однак, процес приватизації був супроводжений корупцією та порушенням правил. Хоча деякі з цих наслідків можуть бути сприятливими для певних груп людей, загальний вплив розпаду СРСР на економіку був негативним. Це свідчить про те, що важливо ретельно планувати та реалізовувати процеси переходу від одного економічного устрою до іншого, щоб зменшити негативні наслідки для населення та забезпечити стабільний розвиток економіки.

3.2. Соціальні наслідки: зміна життєвого рівня населення, міграційні процеси. Розпад СРСР у 1991 році справді відкрив нову сторінку в історії Росії та інших колишніх радянських республік. Радикальні зміни, які відбулися в соціально-економічній сфері, мали значний вплив на життя населення та призвели до великих соціальних наслідків. У цій роботі розглянемо основні соціальні наслідки розпаду СРСР, зокрема зміну життєвого рівня населення та міграційні процеси. Після розпаду СРСР економіка Росії опинилася в кризовому стані. Інфляція, безробіття та скорочення соціальних виплат призвели до значного зниження життєвого рівня населення. В перші роки після розпаду СРСР середня заробітна плата складала лише кілька доларів на місяць, що значно

відрізнялось від радянських часів, коли заробітна плата була вищою за середню у світі. Згідно з даними Всесвітнього банку, у 1991 році рівень бідності в Росії становив 1,5%, але до 1998 року він зріс до 39%. Криза 1998 року, також суттєво погіршила економічну ситуацію та життєві умови населення. Внаслідок дефолту та девальвації рубля, багато людей втратили свої заощадження, а ціни на продукти та послуги зросли у кілька разів, що викликало серйозні труднощі для багатьох громадян [6]. Соціальні наслідки розпаду СРСР також виявилися в міграційних процесах. Переструктуризація та зміни в політичній, економічній та соціальній сферах призвели до масових змін у міграційних тенденціях. Багато громадян колишніх радянських республік, зокрема українці, білоруси, казахи та інші, змушені були шукати роботу та кращі економічні умови в інших країнах. Це призвело до значного масового переселення населення та формування діаспор у різних країнах світу. Одним з основних соціальних наслідків розпаду СРСР було загальне падіння якості життя населення. Бідність, зниження рівня доходів та соціальних виплат, невпевненість у майбутньому та непевність щодо реформ призвели до значних труднощів для багатьох людей. Соціальні сервіси, такі як охорона здоров'я та освіта, також постраждали від періоду переходу та економічних труднощів, що призвело до погіршення їх якості та доступності. У підсумку, розпад СРСР суттєво змінив соціальну структуру та життя населення Росії та інших колишніх радянських республік. Зниження життєвого рівня, зростання бідності та безробіття стали серйозними проблемами [1]. Згідно з даними Організації Об'єднаних Націй, у 1990-х роках близько 70% населення Росії опинилося під межею бідності. Також спостерігався значний розрив у розвитку регіонів. Деякі регіони, особливо ті, які були більш індустріалізованими та багатими на ресурси, відчули менші наслідки кризи і змогли швидше адаптуватися до нових умов. Але інші регіони, зокрема віддалені та залежні від важкої промисловості, стали особливо вразливими. Соціальна нерівність і розрив між багатими та бідними регіонами значно поглибилися [6]. Варто відзначити, що соціальні наслідки розпаду СРСР не обмежуються тільки

Росією. Колишні радянські республіки також стали свідками подібних трансформацій. Зміна економічного та політичного ландшафту спричинила складну перехідну епоху, яка вплинула на життя мільйонів людей у цих країнах. Додатковою важливою складовою соціальних наслідків розпаду СРСР є втрата соціальних гарантій, які були характерні для радянської епохи. Система безкоштовної освіти, медичного обслуговування та соціального забезпечення, яка існувала в СРСР, зазнала суттєвих змін після розпаду. Багато людей втратили свої соціальні пільги та підтримку, що викликало додаткові труднощі в адаптації до нових умов. Варто згадати про вплив розпаду СРСР на соціальний капітал та соціальні відносини. Загальний відчуття нестабільності та невизначеності, що супроводжувало перехідний період, позначилося на довірі між людьми та взаємодії у суспільстві. Колишні радянські республіки стали свідками зміни цінностей, ідеологій та соціальних норм, що вплинуло на соціальну солідарність та взаємодію між громадянами. В цьому контексті зазначимо, що соціальні наслідки розпаду СРСР не є однозначними. Пострадянські країни також пройшли шлях реформ та поступового відновлення, і багато з них досягли певних соціальних та економічних досягнень. У деяких колишніх радянських республіках, зокрема Естонії, Литві та Латвії, були зроблені успішні кроки у впровадженні ринкових реформ та зміцненні економічної стабільності. Ці країни зазнали певних позитивних змін у соціальній сфері, зокрема в покращенні якості життя, доступності освіти та охорони здоров'я. Однак, в інших країнах, зокрема в Україні, Молдові та Таджикистані, соціальна ситуація залишається складною. Економічна нестабільність, корупція та політичні перешкоди утруднюють процес соціального розвитку. Багато громадян цих країн продовжують зазнавати бідності, недостатньої доступності освіти та медичних послуг, а також соціальної нерівності [4, с. 18-21].

Отже, соціальні наслідки розпаду СРСР були значними і різноманітними. Зниження життєвого рівня, зростання бідності, нерівність та міграційні процеси стали серйозними викликами для багатьох колишніх радянських республік.

Перехід до ринкової економіки та зміна політичного режиму призвели до значних змін у житті людей. Водночас, зміна економічних та соціальних умов призвела до значних труднощів, зокрема зменшення рівня життя та збільшення безробіття. Міграційні процеси, що відбувалися після розпаду СРСР, також мали значний вплив на демографічну ситуацію та соціальний розвиток країн. Від'їзд багатьох молодих та кваліфікованих фахівців призвів до зменшення конкуренції на ринку праці, а також до значного зменшення населення в окремих регіонах. З іншого боку, прибуття іммігрантів створило додаткову навантаження на економіку та соціальну інфраструктуру країн, що може призвести до виникнення соціальних проблем.

3.3. Міжнародні наслідки: зміна політичної та геополітичної ситуації у світі. Після розпаду Радянського Союзу світ у своїх оцінках цьому зайняв неоднозначну позицію. Однак один факт можна констатувати точно-перемогу у «холодній війні» принесла не пряма військова конфронтація, або значний економічний тиск з їх боку. Крах могутньої радянської імперії, як постійно стверджувала пропаганда, Організації Варшавського договору та соціалістичної системи в цілому на європейському континенті спричинили процеси, які відбувались всередині, а особливо загострились у період 1980-1990-х рр. Позиція Британії щодо розпаду Радянського Союзу цікава тим, що британська політика 1970-80-х років вважалася зразком дипломатичної інтриги. Взагалі радянсько-британські відносини з початку холодної війни перебували у стані ворожнечі і тривалий час перебували у стані напруги. Після приходу радянського лідера М. Горбачова до влади на початку 1980-х років відносини між СРСР і Великою Британією помітно послабилися та покращилися, значною мірою двостороннє співробітництво стало позитивним майже у всіх сферах, головним чином у політичній. сфери. Після розпаду Радянського Союзу реакцією Британії на цю подію стала перемога Заходу (переважно США) і поразка Радянського Союзу. У британській пресі реакцію країни на розпад Радянського Союзу зображували як несподівану глобальну подію, якої не передбачала жодна країна світу. Однією з

основних причин розпаду були внутрішні проблеми, такі як економічні труднощі, етнічні конфлікти та незадовільне функціонування політичної системи. Проте, розпад СРСР також мав широкі міжнародні наслідки [29, с. 161-176]. В одного з найбільших союзників Союзу - Китаю - спостерігалася цікава реакція на події, що передували розпаду СРСР та самому розпаду. На XIII з'їзді Комуністичної партії Китаю у 1987 році було надано докладне тлумачення теорії початкового етапу соціалізму. Згідно з цією теорією, соціалістичний лад і соціалістична економічна система є різними речами. Таким чином, соціалістичний політичний режим не передбачає безумовної планової централізації всієї економіки, але дозволяє використовувати ринкові механізми, зокрема в парі «держава-підприємство». На XIV з'їзді КПК у 1992 році був оголошений курс на будівництво соціалістичної ринкової економічної системи з китайською специфікою. Фактично, введення «Економічної реформи» означало справжню «революцію зверху». Ця реформа передбачала поступове і часткове згортання тоталітарної сталінсько-маоїстської моделі жорсткоцентралізованої економіки і поступове переведення частини галузей народного господарства на принципи ринкового функціонування. Однак, політична надбудова в особі КПК, що монополює управління країною, залишалася незмінною. На початку XXI століття Китай став своєрідною «світовою фабрикою», куди багато виробництв з розвинених країн Європи, Північної Америки і Японії були переведені. Цей значний економічний розвиток багато в чому зумовлений низькими витратами на робочу силу, недостатнім рівнем технічної безпеки і обмеженим контролем над екологічними питаннями. Одночасно вплив Китаю в економічній і політичній сферах постійно зростає. В 1997 і 1999 роках Китаю були повернуті підконтрольні території Гонконг (Сянган) і Макао (Аоминь), які раніше були орендовані. Країна також постійно зміцнює свої оборонні потужності. Хоча економічна лібералізація Китаю триває, політичний режим не зазнав пом'якшення. В країні продовжуються політичні репресії проти опозиції. Проте, в останні роки були внесені деякі важливі зміни в статут Комуністичної партії

Китаю, такі як допуск представників підприємницького середовища до партії та введення ротації кадрів на керівних посадах. Внутрішня політика більше не обмежує зростання особистого багатства і дозволяє володіння особистими автомобілями. Політика лібералізації привела до значних результатів і позначилася на підвищенні якості економіки Китаю. Отже, Китай не тільки визначав свою зовнішньополітичну позицію або формулював загальноприйняте ставлення до розпаду СРСР, але й докладно вивчав причини цього явища. Керівництво Комуністичної партії Китаю вжило всіх можливих заходів, щоб уникнути повторення радянського сценарію в Китаї [17].

Що стосується позиції США та реакції американської спільноти на розпад СРСР, варто зауважити, що вони були різними. Ця подія стала ключовим моментом в новій історії Сполучених Штатів. Надія уряду США, яку висловлювали президенти Рональд Рейган і Джордж Г. В. Буш, що реформи, оголошені Михайлом Горбачовим у радянській демократії та ринковій економіці в період з 1985 по 1991 рік, відомі як «перебудова», будуть успішними, була забута. Засоби масової інформації почали позиціонувати складну різноманітність радянської історії як «сім десятиліть російської жорстокої, нещадної поліцейської держави», історію, «кожен шматочок якої виявився ще більш диявольським, ніж ми уявляли». Один з колумністів «New York Times» навіть висловив думку, що навіть «фашистська Росія була б кращою» [36, с. 119-130]. Американські академічні фахівці також реагували подібно, хоча кожен з них по-своєму. З декількома винятками, вони також забули про свої висловлювання щодо політики Горбачова і твердили, що система завжди була негнучкою і непіддаємною реформам. Вони відкидали опозиційну думку про існування інших можливостей у радянській історії, так звані «не обрані шляхи», як «неправдоподібну ідею», засновану на «сумнівних» гіпотезах. Горбачовські реформи, незважаючи на їхній неймовірний успіх у розпаді диктатури Комуністичної партії до 1990 року, були оголошені «химерою», а Радянський Союз, відповідно, зник через «відсутність альтернативного шляху» [18]. Жоден

з американських політиків не задавав собі питання: «Чи не було б краще для всього світу, якби Радянський Союз - цілком або частково - вижив і був демократично перетворений?». Чи не було б менше ідеологічного фанатизму, агресивного націоналізму, громадянських воєн, тероризму, поширення ядерної зброї, нерозумних американських та натовських військових втручань, нестабільних глобальних фінансів і поділу Європи за останні двадцять років? Ймовірно, так було б. Проте, в Америці продовжує переважати триумфалістична впевненість в політичній та медійній сферах.

Деякі вітчизняні та західні дослідники розглядають причини та наслідки розпаду СРСР у контексті «холодної війни». Цей термін, до речі, був вперше вжитий радником президента США, американським фінансистом Б. Барухом під час дебатів у американському конгресі в 1947 році. З економічної точки зору, розпад СРСР можна розглядати у цьому контексті. США витратили протягом «холодної війни» на військові цілі 9471 мільярд доларів, що становить 5,6% їх національного доходу. Тим часом, СРСР витратив 22% свого національного доходу на військові цілі. Це пояснюється більшою ефективністю американської економіки, яка змогла краще використовувати досягнення науково-технічної революції, а також тим, що США були відповідальні за 30% витрат на підтримку військового потенціалу НАТО, у порівнянні з 80% витрат СРСР на підтримку країн Варшавського договору [8, с. 137-152]. Очевидно, що СРСР зміг протистояти такому потужному економічному супернику протягом більше ніж сорок років завдяки надмірній військовій орієнтації своєї економіки та підтримці низького життєвого рівня населення у порівнянні з розвиненими промисловими країнами. Гонка озброєнь призвела до деформації всієї економіки СРСР, де військово-промисловий комплекс складав до 80% від усього промислового виробництва. Цивільні галузі промисловості та сільське господарство були підпорядковані гігантському радянському військовому комплексу. Цей гіпертрофований розвиток ВПК призвів до загального економічного відсталості СРСР наприкінці 70-х років, що в свою чергу призвело до якісного погіршення

радянського військово-технічного потенціалу та послаблення міжнародних позицій СРСР. Економічне відставання негативно вплинуло на внутрішній соціально-економічний розвиток СРСР та його союзників. Слід зазначити, що гонка озброєнь суттєво спотворила світову економіку в цілому, оскільки приплив грошових коштів був залежний від проведення військових операцій, що призводило до постійного дисбалансу на світових ринках в середині ХХ століття. У процесі перебудови СРСР керівництво країни спробувало застосувати традиційні методи підвищення ефективності економіки (так звана «стратегія прискорення») і прийшло до висновку, що досягнення світового техніко-економічного рівня неможливе без інтеграції у світову економіку. Це вимагало радикальних змін у формах господарювання і всієї державно-політичної системи СРСР. Перебудова була неможлива без демілітаризації економіки та суспільно-політичного життя, без звільнення країни від величезних витрат на військову сферу, які йшли на підтримку глобального протистояння зі США та їх союзниками. Політика нового мислення, оголошена і намагалася реалізовуватись радянським керівництвом у 1987-1991 роках, була спробою зберегти СРСР як велику світову державу, але при адаптації до нових політичних реалій. Це було можливо лише через глобальну перебудову системи міжнародних відносин, що передбачала забезпечення всім державам безпеки та вільного економічного та політичного розвитку. Проте перебудова всієї системи міжнародних відносин на основі нового мислення не відбулася, а однією з основних причин цього був сам розпад СРСР [38].

Тенденція до перегляду ролі держави в економічній і соціальній сферах індустріально розвинених країн набула великої значимості після розпаду СРСР. Це явище було характерним для середини 70-х років. Кінець 70-х - початок 80-х років стали переломним періодом, коли система державного втручання, яка існувала на Заході протягом ХХ століття, досягла свого піку і потрапила в глибоку кризу. У цей період праві й консервативні сили перемогли в багатьох країнах, відступивши ліві політичні партії й рухи на задній план. Основними

пунктами їхніх програм стали скорочення ролі держави в економіці, децентралізація, роздержавлення, денаціоналізація, приватизація, відродження приватної ініціативи, конкуренція і ринкові принципи в економічній і соціальній сферах. Гаслом того часу стала формула: «Менше - це краще». Захист прав людини став однією з основних проблем державної й міжнародної політики. Прихід Р. Рейгана до влади в США в 1980 році, його повторне обрання в 1984 році, перемоги консервативної партії під керівництвом М. Тетчер у Великобританії, результати парламентських і місцевих виборів у ФРН, Італії, Франції - все це свідчило про те, що ідеї й гасла, пропагандовані цими силами, знаходили відгук у широких верствах населення. Ці ідеї й гасла знайшли втілення в програмах інших провідних суспільно-політичних сил, включаючи соціал-демократичні й соціалістичні партії. Навіть соціал-демократичні партії, які прийшли до влади у 90-х роках ХХ століття, провадили неоконсервативну економічну політику, здійснюючи денаціоналізацію, роздержавлення та децентралізацію [9, с. 122-124].

Отже, кризу державної централізованої планової економіки СРСР і інших соціалістичних країн слід розглядати як прояв загальної кризи лівих сил, яка охопила всі країни й регіони світу. Протягом останніх двох-трьох десятиліть ліві рухи і партії, зокрема комуністи, неухильно втрачали вплив у політичному житті розвинутих капіталістичних країн. Серед факторів, які сприяли цьому процесу, велику роль відіграла невдача соціалістичного експерименту в СРСР і інших країнах. Тобто, після розпаду СРСР, стало очевидним, що марксистсько-ленінська концепція побудови соціалізму, зокрема за сталінсько-брежнєвською моделлю, є міфічною і нездійсненою. Так само міфічною виявилася ідея марксистсько-ленінського комуністичного «оновлення світу» забезпеченням «всезагальної рівності, добра і багатства». Убогість, злидні, терор і репресії, які панували в СРСР і інших соціалістичних країнах, відштовхували людей від ідеалів комунізму. Після втрати лідера - КПРС, фактично зник єдиний міжнародний комуністичний рух. Багато комуністичних партій, зокрема в

європейських країнах, які відновилися після шоку розпаду СРСР, пересвідчилися на користь програмних і ідейних засад світового соціал-демократизму. Крім того, зникли сумніви щодо майбутнього соціалістичного табору, який складався з країн Східної і Центральної Європи. Обмеження демократії, порушення прав і свобод громадян, зростаючі злидні населення, а також свавілля, репресивні заходи і зловживання владою з боку комуністичних лідерів, зазнали зростаючого опору з боку народних мас. Компартії були послаблені або повністю відсторонені від влади. Керівництво державами перейшло, в основному, до демократичних сил, які в значній мірі спрямовані на співробітництво з країнами Заходу [7].

Підбиваючи підсумки аналізу наслідків розпаду СРСР для глобальної системи міжнародних відносин, варто відзначити, що Західний і Східний світи по-різному сприйняли цей факт. Для США розпад СРСР, превше за все, означав кінець «холодної війни», тоді як для Китаю і інших країн Азії це була втрата потужного союзника. Протягом усього періоду «холодної війни» пропагандистські центри США активно співпрацювали з аналогічними центрами у Великобританії, ФРН, Франції, Італії та інших західних країнах. Ця співпраця дозволила налагодити широкомасштабну видавничу діяльність, систематично проводити представницькі міжнародні наукові конференції, симпозіуми, різноманітні впливові політичні акції, спрямовані на захист прав людини в СРСР, відзначення 200-річчя утворення США, 200-річчя американської Конституції та інші події. Також вони підтримували націоналістичні, релігійні та дисидентські рухи в СРСР, зокрема в Латвії, Литві, Естонії, Грузії, Вірменії та інших радянських республіках. Особлива увага була приділена посиленню ідеологічного впливу на населення України. Введення офіційними властями США «тижнів поневолених народів» та тісна співпраця з емігрантськими організаціями, такими як ОУН, Антибільшовицький блок народів, дисидентськими діячами в Україні, дозволили більш ефективно здійснювати

інформаційний та пропагандистський вплив на населення України, поглиблюючи його національну самосвідомість [31].

Для аналізу значення розпаду СРСР для Європи необхідно спочатку звернутися до процесу дестабілізації соціально-політичних та соціально-економічних відносин у Східній Європі в період з 1970-х до 1990-х років. Першими ознаками наростаючої кризи в європейському соціалістичному таборі були трагічні події, що відбулися в Польщі у 1970-1980-х роках, яка була членом Варшавського Договору. Початок цим подіям поклав розстріл маніфестації робітників у Гданську, який був здійснений за наказом керівника польських комуністів Владислава Гомулки. Маніфестанти протестували проти поширення корупції та сваволі партійної верхівки в країні. Жорстокий розстріл беззбройних робітників викликав обурення по всій країні, але не зупинив наростання політичної кризи. Керівництву КПРС довелося терміново змінити лідера партії. Однак виявилось, що цей крок був запізним, оскільки опозиційний блок «Солідарність», який базувався на незалежних профспілках під керівництвом Леха Валенси, набував сили і впливу. У спробі врятувати соціалістичний лад та прорадянську політичну орієнтацію уряду, новий лідер ПОРП (Польська Об'єднана Робітничка Партія) Ярузельський в грудні 1981 року оголосив воєнний стан у Польщі. Були заборонені масові збори, закрито кордони, а Лех Валенса та всі керівники «Солідарності» були заарештовані. Репресії також постраждали інші опозиційні діячі. Проте спроба порятунку виявилася марною. У липні 1983 року під тиском світової громадськості керівництву ПОРП довелося скасувати воєнний стан. На виборах у червні 1989 року польські виборці віддали перевагу кандидатам від «Солідарності» в Сеймі та Сенаті. Лех Валенса був обраний Президентом Польської Республіки 9 грудня 1990 року. У той же період опозиційні течії та рухи, які виступали проти СРСР, набирали сили й масовості в інших соціалістичних країнах Європи. Після Польщі антирадянський та антикомуністичний курс став все більш помітним у керівних колах Угорщини. У травні 1989 року Яноша Кадара, який очолював країну протягом 32 років, було

знято з посади. Бруно Штрауб, некомуніст, був обраний Президентом Угорської Республіки. Угорщина відкрила кордони з Австрією, а також провела реабілітацію Імре Надя, якого репресувала комуністична влада. Угорщина, одна з перших серед соціалістичних країн Європи, висловила своє прагнення гарантувати права та свободи громадян, які грубо порушувалися комуністичною владою. Напередодні 33-ї річниці радянської інтервенції у 1956 році Угорщина офіційно змінила свій політичний курс, вибравши прозахідну орієнтацію. У Чехословаччині оновлення та демократизація політичного ладу пов'язувалися з активізацією політичної опозиції, яка об'єднала широкі кола інтелігенції, студентської молоді та військовослужбовців під керівництвом Вацлава Гавела, який незабаром став президентом республіки. Вибори в липні 1992 року до законодавчих органів остаточно підтвердили відсторонення комуністичної партії від влади [14, с. 699-704]. Примітними подіями, які найбільше потрясли «монолітність» соціалістичного табору в Європі, були події, що розгорнулися наприкінці 80-х років минулого століття в Німецькій Демократичній Республіці (НДР). Уже в серпні 1961 року влади НДР, за благословенням Москви, побудували «Берлінський мур», спрямований на припинення масової еміграції східних німців, переважно фахівців, до Західної Німеччини. Однак стіна не змогла урегулювати ситуацію, і понад 100 тисяч східних німців емігрували на Захід, скориставшись відкритістю кордонів Угорщини. Під тиском зростаючого прагнення до злиття двох частин раніше розділеної Німеччини лідер комуністів НДР Еріх Хонекер змушений був піти у відставку. 9 листопада 1989 року Берлінський мур був розібраний. В початку 90-х років процес злиття НДР і ФРН розгортався стрімко і офіційно завершився 3 жовтня 1990 року. Керівництво СРСР було змушене погодитись на вступ військових формувань колишньої НДР, які вже були частиною ФРН, до військових формувань НАТО [15]. Після розпаду СРСР та зникнення соціалістичного табору, на Європейському континенті виникла необхідність у визначенні нового лідерства. Франція, Англія, Німеччина та Італія, провідні країни Старої Європи, почали конкурувати між собою за нові

сфери впливу, які стали вакантними після послаблення соціалістичної ідеології. Уже на початку 1990-х років, Франція, Німеччина та Італія розуміли, що розпад СРСР привів до зростання активності США та її політичного позиціонування як гегемона на міжнародній арені. Вплив США відчутний був на всіх рівнях міжнародного співробітництва, тому амбітним країнам Старої Європи, за винятком Великої Британії, яка була постійним союзником США, потрібно було знайти спосіб виграти провідну роль у європейській архітектурі відносин. Це створило нагальну потребу в активізації інтеграційних процесів у напрямках створення Європейського Союзу, посилення позицій Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та активізації НАТО. У 1992 році всі держави-члени Європейського співтовариства підписали Маастрихтський договір, що створив три «стовпи» ЄС: Економічний і валютний союз (ЕВС), Загальну зовнішню політику і політику безпеки (ЗЗПБ) та Загальну політику в області внутрішніх справ і юстиції. У 1994 році Австрія, Фінляндія і Швеція стали членами ЄС, після проведення референдумів щодо їх вступу. Норвегія, Ісландія, Швейцарія і Ліхтенштейн залишилися членами Європейської асоціації вільної торгівлі. У 1997 році був підписаний Амстердамський договір, який набрав чинності в 1999 році. Основні зміни, внесені Амстердамським договором, стосувалися Загальної зовнішньої політики і політики безпеки, створення «простору свободи, безпеки і правопорядку», а також координації в області правосуддя, боротьби з тероризмом і організованою злочинністю. Отже, з розпадом СРСР та соціалістичного табору, Франція, Німеччина та Італія зрозуміли необхідність посилення свого впливу на Східну Європу. Створення ЄС та приєднання країн, що раніше належали до соціалістичного табору, відображало новий етап боротьби за геополітичний простір Європи між США та країнами Старої Європи.

У контексті іншого напрямку інтеграції та геополітичного протистояння в умовах монополярного світу, варто згадати про діяльність Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Раніше, до 1995 року, вона мала статус

наради з безпеки і співробітництва в Європі. Заснована як політичний консультативний орган, ОБСЄ об'єднала країни Європи, Центральної Азії та Північної Америки. Після розпаду СРСР, країни-учасниці організації відчували потребу у глибокій інтеграції та створенні організаційної структури. У січні 1995 року ОБСЄ отримала статус міжнародної організації. Проте ОБСЄ до сих пір не змогла перетворитися на потужну геополітичну силу, оскільки відносини між НАТО та ОБСЄ залишаються неясними. Процес інтеграції в межах ОБСЄ почався з активізації на конференції у Відні в 1986 році. У листопаді 1990 року відбулася Паризька нарада глав держав і урядів держав-учасників ОБСЄ, на якій була підписана Паризька хартія для нової Європи, що фактично оголосила кінець «холодної війни». Додаткові розміри нової системи безпеки об'єднаної Європи були виявлені з підписанням Договору про збройні сили в Європі (ДОВСЄ), що відбулося в Парижі. Крім того, була прийнята спільна декларація 22 держав, що включали членів НАТО та Організації Варшавського договору. Було створено трьохрівневий механізм політичних консультацій, який складався з зустрічей на вищому рівні, Ради міністрів закордонних справ (РМЗС) і Комітету старших посадових осіб. Московська нарада Конференції ОБСЄ, що відбулася в вересні - жовтні 1991 року, підтвердила міжнародний характер питань, пов'язаних з правами людини, основними свободами, демократією і верховенством закону. Зобов'язання щодо захисту прав і свобод людини були визнані як міжнародні, а не винятково внутрішні справи держав-членів ОБСЄ. Після розпаду СРСР, Росія поступово виходила з ізоляції та шукала взаємовигідні відносини з Європою, особливо з урахуванням необхідності забезпечення своїх природних ресурсів та енергоносіїв. В цьому контексті країни Західної Європи намагалися побудувати нову архітектуру глобальних змін в Європі з участю всіх країн континенту, включаючи Росію. У 1992 році відбулася зустріч на вищому рівні у Хельсінкі, на якій було прийнято документ «Виклик часу змін». Цей документ розпочав процес перетворення ОБСЄ з політичного форуму в трансрегіональну організацію, спрямовану на підтримку військово-політичної стабільності та

розвитку співпраці від Ванкувера до Владивостока. ОБСЄ отримала широкі повноваження для запобігання конфліктам між державами-членами. Формування нового європейського порядку після розпаду СРСР тривало до 1992-1993 років. Стокгольмська зустріч та Римський саміт призвели до створення Постійного комітету ОБСЄ, який складався з постійних представників держав-учасників [19].

В цілому, нова архітектура європейського порядку була спрямована на консолідацію зусиль з підтримання стабільності в економічній, політичній та ідеологічній сферах Європи. Цей процес не міг обійтися без участі Росії, оскільки після розпаду СРСР вона зайняла провідне місце у східноєвропейському регіоні та стала ключовим механізмом для плавного переходу між європейськими та азійськими країнами.

ВИСНОВОК

Дана дипломна робота присвячена вивченню причин і наслідків розпаду СРСР, який відбувся в період з 1980 по 1990 роки. Починаючи з 1980-х років, СРСР зазнавав серйозних економічних труднощів, що призвело до кризи легітимності радянської влади. Відкритість політичної системи, заснування громадських організацій та журналістських спілок привели до виходу на масові акції протесту та вимог до демократизації системи. Однак, влада не змогла відповісти на ці вимоги, що призвело до загострення ситуації. У середині 1980-х років було започатковане економічне перебудування, яке зазвичай називається «перебудовою». Ця політика дозволила децентралізувати економіку та залучити іноземні інвестиції.

Однак, вона не змогла розв'язати всі проблеми, пов'язані зі старим радянським плановим господарством. Національні конфлікти в СРСР також призвели до його розпаду. Національні меншини, які раніше були примусово об'єднані в рамках СРСР, почали домагатися своїх прав на самовизначення та незалежність. Радянська влада не мала ефективного механізму для розв'язання цих конфліктів. За допомогою системного аналізу, використання історичних джерел, літературних джерел та даних інших дослідників, були виявлені головні причини, що призвели до занепаду колишнього радянського союзу. Однією з основних причин розпаду СРСР була системна криза в економіці, що призвела до зменшення економічного зростання, розпаду промисловості та збільшення соціальних проблем. Корупція, недостатня ефективність в управлінні та господарюванні, а також неспроможність адаптуватися до змін в глобальному економічному середовищі також вплинули на економічну кризу. Політичні причини також мали значний вплив на розпад СРСР. Розслаблення контролю над суспільством та політичними процесами, загострення етнічних конфліктів, збільшення дисидентського руху та прагнення до самостійності національних республік сприяли поділу і віддаленню від ідеології радянського соціалізму.

Крім того, соціокультурні чинники, такі як зміна цінностей, прагнення до свободи та самовираження, інформаційна революція і розповсюдження нових ідей і технологій також вплинули на розпад СРСР. Зміна у світогляді та вимоги суспільства більше не задовольняли радянську владу, що призвело до розмежування і формування нових національних ідентичностей. Наслідки розпаду СРСР були значними і багатогранними. Зокрема, утворення незалежних держав, які замінили колишню радянську республіку, призвело до нових політичних, економічних і соціокультурних реалій. Регіональні конфлікти, економічні труднощі, втрата впливу на світовій арені та зміни в геополітичному балансі стали наслідками розпаду СРСР. Продовжуючи дослідження проблеми розпаду СРСР, важливо звернути увагу на наслідки цього процесу на різні сфери суспільного життя. Наприклад, можна дослідити економічні наслідки розпаду СРСР, такі як занепад промисловості, перехід до ринкової економіки, зміни у системі власності та розподілі ресурсів.

Аналізуючи ці аспекти, можна визначити, які фактори сприяли успіху деяких колишніх радянських республік у переході до ринкової економіки, а які викликали труднощі і рецесію. Крім того, політичні наслідки розпаду СРСР також є важливим об'єктом подальшого дослідження. Наступні події, які відбулися після розпаду, включаючи формування нових держав, політичні реформи, демократизацію або, навпаки, загострення авторитарних тенденцій, можуть бути об'єктом подальшого аналізу та порівняння. Також варто вивчити наслідки розпаду СРСР у соціокультурному контексті. Це охоплює зміни в соціальних цінностях, ідентичності, мовній політиці, освіті та культурному спадщині. Аналізуючи ці аспекти, можна з'ясувати, які зміни відбулися в суспільстві та як вони вплинули на формування нових національних та етнічних ідентичностей. Окрім того, розгляд наслідків розпаду СРСР може включати геополітичний аспект, звертаючись до зміни в розподілі сил та впливу на міжнародній арені, нові форми співробітництва між колишніми радянськими

республіками, а також геополітичні розлади та конфлікти, що виникли після розпаду СРСР.

Під час написання роботи були досягнуті усі поставлені завдання, а саме:
-вивчено соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися у СРСР в 1980-1990-х роках. Проаналізовано період політичної перебудови, впровадження реформ та їх вплив на структуру і функціонування радянського суспільства;

-досліджено національні рухи та вимоги національної незалежності в окремих радянських республіках. Проаналізовано причини і динаміка національних конфліктів та їх вплив на дестабілізацію держави;

-проаналізовано економічні проблеми та кризи, що призвели до занепаду радянської економіки. Вивчено проблеми недоліки системи планування, відсталість виробничих структур та їх вплив на соціально-економічну ситуацію в країні;

-вивчено політичні реформи та їх вплив на політичну систему СРСР;

-оцінено наслідки розпаду для колишніх республік, геополітичного ландшафту та міжнародних відносин. Досліджено вплив розпаду СРСР на економіку, політику, соціальну сферу та національну самосвідомість країн, що з'явилися на його місці.

Узагальнюючи, подальше дослідження проблеми розпаду СРСР дозволить краще розуміти складність цього процесу та його вплив на політичну, економічну, соціокультурну та геополітичну сфери. Таке дослідження є важливим для більш глибокого аналізу минулого та формування стратегій для майбутнього розвитку колишніх радянських республік.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Всесвітній банк (World Bank) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.worldbank.org/> (останній перегляд 16.05.2023)
2. Горбачев М. С. Доклад ЦК КПСС «О перестройке и кадровой политике партии» // Правда, 1987, 28 января. С. 1–5.
3. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление. Издательство политической литературы, 1988.
4. До вищого рівня життя. Економічний порядок денний [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files/Books/13_Do_vyshchogo_rivnya/13_book_Gold%20book_2004_ukr.pdf (останній перегляд 16.05.2023)
5. Из доклада Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением на Пленуме ЦК КПСС (1985 г., 23 апреля). Правда, 1985. 4 с.
6. Організація Об'єднаних Націй (United Nations Development Programme) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2000> (останній перегляд 16.05.2023)

ІІ. ЛІТЕРАТУРА

7. Бжезинский З. Большой провал: Рождение и смерть коммунизма в двадцатом веке / Transl. by Larissa Gershtein. New York : Liberty, 1989.
8. Бжезинский З. Как строить отношения с Россией // Pro et contra. 2001. Т. 6, № 1/2. С. 137–152.
9. Бжезинский З. Лицом к России // США: Экономика. Политика. Идеология. 1998. № 8. С. 122-124.

- 10.Бодрова Е. В., Калинов В.В. Факторы, определившие технологическое отставание СССР накануне перестройки // Вестник Томского государственного университета. Томск, 2018. № 52. С. 63-70.
- 11.Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994: Пер. с ит. Хаустовой Л.Я. Москва.: Междунар.отношения, 1996. 320 с.
- 12.Ващук А. С. Что мы знаем о причинах и предпосылках перестройки? (концепции и дискуссии 1989-2015 гг.) // Россия и АТР. Владивосток, 2015. № 4. С.18-33.
- 13.Величко С. А. Причины начала перестройки в СССР (30-летию появления термина «Перестройка» посвящается) // Сибирское юридическое обозрение. 2016. №2. С. 4-9.
- 14.Дюрозель, Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів [Текст] / Ж. Б. Дюрозель ; пер. Є. Марічев [та ін.]. Київ: Основи, 1999. 903 с.
- 15.Європа: поступ у ХХІ століття / історія, сучасність, перспективи/. Київ, 2008. 319 с.
- 16.Максимов Ю. И. История России. Краткий курс для поступающих в вузы. 3-е изд., стер. - Москва.: 2010. 320 с.
- 17.Медведев Р. А. Советский Союз: последний год жизни. Москва: Права человека, 2003. 336 с.
- 18.Мяло К. Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы. Москва: Вече, 2002. 480 с.
- 19.Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні / [Ф. Рудич, Р. Балабан, Ю. Ганжуров і ін.]. Київ.: Либідь, 2008. 440с.
- 20.Полынов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР: вторая половина 1940-первая половина 1980-х гг. Москва.: Алетейя, 2010. 512 с.
- 21.Полынов М. Ф. Экономические предпосылки Перестройки // Вестник Санкт-Петербургского университета. История, no. 3, 2007. С. 95-107.

22. Тимофеев Г.А. Социально-экономические реформы 1985-1991 гг. в СССР: предпосылки, динамика, результаты: автореф. ... к.и.н. / Г.А. Тимофеев. – Чебоксары, 2007.
23. Шубин А. В. Парадоксы Перестройки. Упущенный шанс СССР. Москва: Вече, 2005. 480 с.
24. Aghion, P., & Durlauf, S. (Eds.). (2005). Handbook of Economic Growth (Vol. 1A). Elsevier.
25. Aslund, Anders. «Building capitalism: The transformation of the former Soviet bloc.» New York: Cambridge University Press, 2002. 528 p.
26. Barker E. Principles of Social and Political Theory. Oxford: Oxford Univ. Press, Clarendon Press, 1956. 284 p.
27. Blanchard, O. J., & Kremer, M. (1997). Disorganization. The Quarterly Journal of Economics, 112(4), pp. 1091-1126.
28. Commander, S., & Svejnar, J. Business environment, exports, ownership, and firm performance. The Review of Economics and Statistics, February 2011, Vol. 93, No. 1. pp. 309-337.
29. Cox M. Why did We Get the End of the Cold War Wrong?. - BJPIR: 2009 VOL 11, pp. 161-176.
30. D. Turnock. Agriculture in Eastern Europe: Communism, the transition and the future.: GeoJournal, Vol. 38, No. 2, Agricultural Change in Eastern Europe. pp. 137-149.
31. English R. Russia and the idea of the West : Gorbachev, intellectuals, and the end of the Cold War. - Columbia University Press 2000. New York Chichester, West Sussex.
32. Gaddis, John Lewis. «The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System.» International Security, vol. 10, no. 4, 1998.
33. Kenez, P. (2006). A History of the Soviet Union from the Beginning to the End. Cambridge University Press.

34. Kotkin, S. (2014). *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970-2000*. Oxford University Press.
35. Kotz, David M., Weir, Fred. *Revolution from Above: The Demise of the Soviet System*
36. Kramer M. *Realism, ideology, and the end of the Cold War: a reply to William Wohlforth*. British International Studies Association. 2008.
37. Leffler, Melvyn P. «Reagan, Gorbachev, and the End of the Cold War.» *Cold War History*, vol. 5, no. 3, 2005.
38. Michael J. Hogan. *The End of the Cold War: Its Meaning and Implications*. - Cambridge University Press. 1992.
39. Naimark, N. M. (2001). *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Harvard University Press.
40. Nove, Alec. *An Economic History of the USSR, 1917-1991*. 432 p.
41. Robert Service. *The End of the Cold War: 1985-1991*. Public Affairs, 2015. 688 p.
42. Sakwa R. *Russian Politics and Society*—4th ed. p. cm. 606 p.
43. Service, Robert. «Why Did the Soviet Union Collapse?» *History Today*, vol. 41, no. 9, 1991.
44. Suny, R. G. (1993). *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press. 200 p.
45. Zubok Vladislav. *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. University of North Carolina Press, 2007. 504 p.